

uforståelig at framlegging av moglege handlingsalternativ no blir forstått som "tips til myndighetene". Det Brox de facto foreslår, nemleg endringar av spelereglar for kapitaldanning, bør kunne argumenterast fram slik at poenget fikk appell utover dei velmeinande planleggarane.

Når Brox hevdar (s. 200) at det ikkje finst noko alternativ til "målbevisst gjenoppbygging av nordnorske bygdefolks muligheter for å ta ansvar for sin egen velferd, individuelt og kollektivt", så forpliktar vel dette til meir systematisk utforming av folkeleg innretta politikk. Denne mangelen ved boka kan nok for ein del sjåast på bakgrunn av dei analytiske konklusjonane som delvis er uttrykt i titelen: Vi står i dag med eit nesten ustyrbart system av segment, som ukoordinert slår inn i regionalt liv, og som er ufølsamt for lokal eller regional "fornuft". Dette systemet kan vi imidlertid vanskeleg bekjempe når så mange er djupt involverte i det, for sjøl små endringsforsøk vil utløyse segmenta sin ibuande reaksjon mot forandring.

Brox utviklar dette poenget godt, og implisitt i hans analyse ligg det ei erkjening av at ein politikk basert på forbetring av breie folkegrupper sine levekår ikkje lenger kan vere nøkkelen til problema, i den tydinga at opplevd forbetring på hushaldsnivå samsvarer med fornuft på aggregat-nivå. Når vilkåra for å nytte denne mekanismen ikkje lenger er til stades, synest ikkje berre økonomien, men også politikken, å ha mista noko vesentleg.

Nils Aarsæther

Ole Hyldtoft, *Københavns industrialisering 1840-1914*, Herning: Systime, 1984, 524 s., 280,00 kr.; Jørgen Burchardt, *Provinsindustri*, Faaborg: Faaborg Byhistoriske Arkiv/Faaborg Kunsthistoriske Museer, 1984, 112 s., 119,00 kr.; Holger Munchaus Petersen, *Planmæssig ankomst. Danske dampskibe indtil 1870, I*, Esbjerg: Fiskeri- og Søfartsmuseet, 1983, 168 s., 148,00 kr.; Holger Munchaus Petersen, *Lokalt initiativ. Danske dampskibe indtil 1870, II*, Esbjerg: Fiskeri- og Søfartsmuseet, 1985, 180 s., 148,00 kr.

Emnet for Ole Hyldtofts imponerende arbejde er strukturændringerne i den københavnske industri i perioden fra 1840 til 1914. Da vægten ligger mere på produktions- end på efterspørgselssiden, bliver undersøgelsens dynamiske faktorer udviklingen i den faste kapital, i arbejdskraften og i fremkomsten af nye produktionsområder. Som indikatorer på disse faktorer anvender Hyldtoft gennemslaget af den mekaniske kraft og herunder anvendelsen af arbejdsmaskiner, eller på moderne dansk: indførelsen af ny teknologi; ændringerne i arbejdskraftens størrelse, sammensætning og kvalifikationer; produktionen af nye varettyper og etableringen af nye industrier samt virksomhedernes størrelse og organisatoriske opbygning. Alle velvalgte indikatorer, som Hyldtoft med stor ihærdighed og konsekvens belyser gennem afhandlingens analyserende kapitler.

Afhandlingen placerer sig selv blandt den række værker, der har søgt at tidsfæste et industrielt gennembrud i hovedstaden. De hidtidige synspunkter har groft

uforståelig at framlegging av moglege handlingsalternativ no blir forstått som "tips til myndighetene". Det Brox de facto foreslår, nemlig endringar av spelereglar for kapitaldanning, bør kunne argumenterast fram slik at poenget fikk appell utover dei velmeinande planleggarane.

Når Brox hevdar (s. 200) at det ikkje finst noko alternativ til "målbevisst gjenoppbygging av nordnorske bygdefolks muligheter for å ta ansvar for sin egen velferd, individuelt og kollektivt", så forpliktar vel dette til meir systematisk utforming av folkeleg innretta politikk. Denne mangelen ved boka kan nok for ein del sjåast på bakgrunn av dei analytiske konklusjonane som delvis er uttrykt i titelen: Vi står i dag med eit nesten ustyrbart system av segment, som ukoordinert slår inn i regionalt liv, og som er ufølsamt for lokal eller regional "fornuft". Dette systemet kan vi imidlertid vanskeleg bekjempe når så mange er djupt involverte i det, for sjøl små endringsforsøk vil utløyse segmenta sin ibuande reaksjon mot forandring.

Brox utviklar dette poenget godt, og implisitt i hans analyse ligg det ei erkjening av at ein politikk basert på forbetring av breie folkegrupper sine levekår ikkje lenger kan vere nøkkelen til problema, i den tydinga at opplevd forbetring på hushaldsnivå samsvarer med fornuft på aggregat-nivå. Når vilkåra for å nytte denne mekanismen ikkje lenger er til stades, synest ikkje berre økonomien, men også politikken, å ha mista noko vesentleg.

Nils Aarsæther

Ole Hyldtoft, *Københavns industrialisering 1840-1914*, Herning: Systime, 1984, 524 s., 280,00 kr.; Jørgen Burchardt, *Provinsindustri*, Faaborg: Faaborg Byhistoriske Arkiv/Faaborg Kunsthistoriske Museer, 1984, 112 s., 119,00 kr.; Holger Munchaus Petersen, *Planmæssig ankomst. Danske dampskibe indtil 1870, I*, Esbjerg: Fiskeri- og Søfartsmuseet, 1983, 168 s., 148,00 kr.; Holger Munchaus Petersen, *Lokalt initiativ. Danske dampskibe indtil 1870, II*, Esbjerg: Fiskeri- og Søfartsmuseet, 1985, 180 s., 148,00 kr.

Emnet for Ole Hyldtofts imponerende arbejde er strukturændringerne i den københavnske industri i perioden fra 1840 til 1914. Da vægten ligger mere på produktions- end på efterspørgselssiden, bliver undersøgelsens dynamiske faktorer udviklingen i den faste kapital, i arbejdskraften og i fremkomsten af nye produktionsområder. Som indikatorer på disse faktorer anvender Hyldtoft gennemslaget af den mekaniske kraft og herunder anvendelsen af arbejdsmaskiner, eller på moderne dansk: indførelsen af ny teknologi; ændringerne i arbejdskraftens størrelse, sammensætning og kvalifikationer; produktionen af nye varettyper og etableringen af nye industrier samt virksomhedernes størrelse og organisatoriske opbygning. Alle velvalgte indikatorer, som Hyldtoft med stor ihærdighed og konsekvens belyser gennem afhandlingens analyserende kapitler.

Afhandlingen placerer sig selv blandt den række værker, der har søgt at tidsfæste et industrielt gennembrud i hovedstaden. De hidtidige synspunkter har groft

sagt været følgende. Den "traditionelle" opfattelse, fremsat af P. Munch og Georg Nørregaard, peger på begyndelsen af 1870'erne som gennembrudsår, blandt andet på grund af næringsfrihedens indførelse i 1857 og de ændrede told- og markedsforhold fra 1864. Senere forskning af især Richard Willerslev har fremhævet udviklingen i den forudgående periode fra 1855 til 1872, blandt andet ud fra udviklingen på kapital- og kreditmarkederne samt den gunstige ændring af bytteforholdet. Endelig har Svend Aage Hansen med stor autoritet peget på 1890'erne som den egentlige gennembrudsperiode for den københavnske industri. Argumentationen herfor bygger fortrinsvis på den kraftige industrialisering, der var led i en stærk vækst i den samlede økonomi, hvorunder den økonomiske struktur blev gennemgribende ændret.

Over for disse opfattelser, hvoraf den sidstnævnte og nyeste har haft en meget bred accept, stiller Hyldtoft en fjerde opfattelse, der på én gang søger at inkorporere/anvende de nævnte opfattelser og samtidig opstille et andet perspektiv på industrialiseringen. Resultatet er en argumentation for følgende opfattelse. Der var en del industri i hovedstaden før 1840, men alligevel kan dette tidspunkt ses som en skillelinie, hvorefter København gennemlevede en forholdsvis usvækket industrialisering helt frem til 1914. Inden for denne lange periode kan der udskilles tre faser: Den første, fra omkring 1840 til midten af 1860'erne, var karakteriseret ved et højt mekaniseringstempo og en betragtelig udbygning af arbejdsstyrken; den anden, fra 1865 til 1896, var præget af en formentlig øget udvidelse af arbejdsstyrken, men også af en reduceret mekaniseringstakt; og endelig blev i den tredje fase, fra 1897 til 1914, mekaniseringstempoet igen udvidet, hvorimod tilgangen af nye industriarbejdere voksede i et langsommere tempo. Den første og den tredje industrialiseringsfase var således karakteriseret ved stærke forandringer, udvikling i dybden, mange nye varegrupper, og nye, mere kapitalkrævende produktionsmetoder. Den mellemliggende industrialiseringsfase var derimod kendetegnet af udvikling i bredden med traditionelle varer og kendte produktionsmetoder, reducerede investeringer i fast kapital, der samtidig blev billigere og udnyttet mere effektivt.

Til denne karakteristik af industrialiseringsfaserne tilføjer Hyldtoft, som et gennemgående træk, forekomsten af tre forskellige opsving. Først et kraftigt erhvervsopsving, der efterfølges af en krise, hvorefter der kommer et andet, mere dæmpet opsving, blandt andet stimuleret af en faseforskuet udvikling i boligbyggeriet. Herefter synes industrialiseringsfasens ekspansionsmuligheder udtømt, både hvad angår produktions- og efterspørgselssiden, hvorfor det tredje opsving er meget svagt eller helt fraværende. Hyldtofts pointe er her, at omstruktureringen, eller overgangen til en efterfølgende industrialiseringsfase, foregår under dette i bedste fald svage opsving og den krise, som det resulterer i. Sammenfattende kombinerer Hyldtoft således mere traditionel konjunkturteori med påpegningen af mere generelle "trendperioder".

Hyldtofts arbejde kan læses, vurderes og bruges på flere måder. Som disputats indfrier værket de krav, der må stilles om grundig bearbejdning af den foreliggende litteratur, fornyet analyse af primære kilder, diskussion af datas pålidelighed i bred forstand og hensyntagen til resultaterne af denne vurdering, bred og præcis dokumentation, diskussion og indplacering i forhold til foreliggende teorier om

emnet og dets grænseområder, og frugtbar anvendelse af de teoretiske elementer i den empiriske analyse. Hertil kommer, at værkets konklusion har karakter af en syntese i forhold til de eksisterende teorier og fremstillinger, omend en syntese, der erkender påvirkningen fra nyere udenlandske undersøgelser, og som ind i mellem har hypotesens præg.

Det eneste punkt, hvor jeg finder disputatsen mindre overbevisende, er teoriudviklingen og teorianvendelsen. I hvert fald hvis der stilles krav om selvstændig teoriudvikling og meget omfattende styring af fremstillingen på grundlag af den udviklede teori, kan det diskuteres, om disputatsen er "fuldt tilfredsstillende". Når det er sagt, skal det også siges, at jeg har stor sympati for disputatsens åbenhed over for anvendelse af teorielementer, der er udviklet inden for forskellige traditioner; langt hellere denne "åndelige fleksibilitet", som nogen nok vil betegne eklekticisme, end en omstændelig og bogstavtro teoretiseren, der ofte viser sig ubrugelig. Alligevel var det ønskeligt, om Hyldtoft havde ladet sig inspirere en anelse mere af Marx, end det øjensynligt er tilfældet. I så fald havde disputatsen benyttet begreberne koncentration og centralisation i stedet for som nu, at benytte termen koncentration i forskellig betydning, nemlig både om virksomhedernes øgede størrelse (for eksempel s. 50 og 121), og om deres antal (s. 249). Ligeledes fremstår brugen af termene koncentration og fusion ikke helt klar (s. 315).

Vurderes værket som en disputats, falder de mange gentagelser og den i de fleste afsnit meget store detaljeringsgrad naturlig, begge forhold udfylder relevante funktioner. Nu er der imidlertid næppe mange andre end fagfæller (bredt forstået), der læser et sådant værk fra ende til anden; men mange andre vil have interesse i, og udbytte af, at sætte sig ind i værkets tankegange og resultater – og det er heldigvis også muligt. Den meget udførlige indholdsfortegnelse gør det muligt at finde frem til bogens teoretiske forudsætninger og positioner, placeringen i forhold til tidligere forskning, samt konklusionerne på den konkrete analyse. Endvidere er det muligt selektivt at læse de forholdsvis korte fremstillinger om kapital, arbejde og politik i hver af de tre industrialiseringsfaser. Disse afsnit har ikke til formål at være så dybdeborende som de egentlige analyseafsnit, men de fungerer godt ved at sætte disse ind i en bredere samfundsmæssig ramme.

Arbejdet kan altså læses både som disputats og som en kortere syntetiserende fremstilling, (selv om sproget ind i mellem ikke er det mest mundrette). Hertil kommer, at forfatteren/forlaget også har bestræbt sig på at give bogen opslagsværkets form, hvilket er meget prisværdigt. I det store og hele lykkes det også fint. Den allerede nævnte indholdsfortegnelse samt registeret muliggør en yderst selektiv anvendelse af værket; men to forbehold skal nævnes. Registeret er glimrende; men man søger forgæves efter henvisninger til for eksempel "børnearbejde" og "kvindearbejde", som i stedet må findes under de langt mere omfattende opslag "børn" og "kvinder". En større og ganske uforståelig mangel er det dog, at bogen ikke indeholder en oversigt over de mange detaljerede tabeller (i alt 122) og figurer (i alt 13). Arbejdet ved at lave en sådan oversigt ville være begrænset, og bogens anvendelighed ville klart være forøget. – Det skal endelig nævnes, at disputatsen ved siden af de løbende overvejelser over data-kvaliteten indeholder tre appendiks, der knytter sig hertil, og at den oveni den udførlige dokumentation

gennem notesystemet har en meget omfattende litteraturliste. Både forfatter og forlag fortjener stor anerkendelse for dette værk, der tilmed kan erhverves forholdsvis billigt.

Ole Hyldtofts disputats indeholder flere henvisninger til den samtidige industrielle udvikling i provinsens byer og landdistrikter. Forholdet mellem hovedstadens og provinsens industrialisering, dens bundethed til håndværk, handel, søfart og landbrug er i sig selv et meget spændende forskningsemne, der langt fra er udtømt. Hyldtoft konkluderer nærmest, at udviklingen i provinsen/provinsbyerne fulgte hovedstadens: Industrialiseringstempoet blev øget fra omkring 1840, i den anden fase udvikledes også provinsindustrien i bredden, men svagere end den københavnske, mens der i den tredje fase foregik en stærkere vækst i provinsindustrien end i hovedstadens industri, blandt andet på grund af tilknytningen til de samtidige stærke forandringer i landbruget.

Jørgen Burchardts *Provinsindustri* belyser udviklingen i Faaborgegnens arbejdspladser de seneste 100 til 150 år, dvs. inklusive den periode, som Hyldtofts disputats dækker. På flere punkter kan Burchardts analyse siges at bekræfte Hyldtofts synspunkter, blandt andet kan der heller ikke i Faaborg tales om et meget brat industrielt gennembrud, og begge steder var der meget store forskelle mellem de anvendte produktionsformer, idet der ved siden af den mest udviklede mekaniserede stordrift eksisterede en "tilbagebleven" forlagsindustri.

Det ville ikke være rimeligt at vurdere Burchardts analyse ud fra de samme kriterier, som blev anvendt på Hyldtofts disputats; men flere problematiske forhold bør alligevel nævnes, også fordi der i tilsvarende fremtidige undersøgelser ret let kan tages højde for dem. Afgrænsningen af industri forekommer ikke helt entydig og anvendelig, idet der herved forstås "fremstillingsvirksomheder med mere end 5 ansatte". Forfatteren erkender selv nogle problemer ved at arbejde med denne definition, specielt i forhold til tidligere tids statistik og industribeskrivelser; men et rent antalskriterium viser allerede i fremstillingen sin begrænsethed, idet forfatteren må ty til udtryk som fabrikation med et "mere industrielt præg" (s. 18) og iøvrigt ikke vil betegne produktion med en forlagsmæssig organisation som industri. Denne vurdering er i sig selv en længere diskussion værd, men en eksklusion af forlagsvirksomheden kan bare ikke ske alene ud fra antallet af ansatte, men implicerer en forestilling også om industriproduktionens organisering.

For det andet skal nævnes, at Burchardt daterer et gennembrudstidspunkt til 1880 eller til perioden frem til 1880. Det sidste er mest rigtigt, men perioden burde udstrækkes helt frem til omkring 1890, idet der synes at være tale om en nogenlunde konstant vækst i industribeskæftigelsen fra omkring 1850 til 1885-90 (jfr. figur s. 17). Det var således snarere en længere periode end et kortere tidsrum, der omfattede den første meget betydelige industrialisering af Faaborg-egnen, hvor udviklingen i perioden fra omkring 1890 til 1. verdenskrig iøvrigt synes at være forskellig (svagere) fra den industrielle udvikling i hovedstaden og den øvrige provins. En meget kontant sammenligning med Hyldtofts arbejde vanskeliggøres dog af, at Burchardt alene ser på beskæftigelsestal, mens Hyldtoft også inddrager udviklingen i den faste kapital med mere for herudfra at foretage en faseinde-

ling. Blandt andet her viser de forskellige arbejdsbetingelser og ambitionsniveauer bag de to fremstillinger sig.

Endelig vil jeg nævne, at Burchardts forsøg på at forklare den industrielle udvikling er prisværdigt som et forsøg på at placere udviklingen i en større kontekst, men at det næppe får fat i de væsentligste forhold. I hvert fald forekommer det ikke sandsynliggjort, at fagforeningernes udvikling, aktiviteten i handels- og industriforeninger samt arbejdernes uddannelse og kvalifikationer kan *forklare* Faaborg-egnens industrielle udvikling. Mere frugtbar fremstår teoretiseringen over udviklingen, blandt andet skiftet mellem forskellige typer af virksomheder, selv om forfatteren, så vidt jeg kan se, sammenblander teorier om industriens lokalisering med forklaringer på enkeltvirksomheders ofte meget tilfældige lokaliseringsvalg.

Disse kritiske kommentarer kan bruges konstruktivt. Burchardt har under alle omstændigheder – også gennem bogens største kapitel, der er en gennemgang af et stort antal Faaborg-virksomheder – ydet et bidrag til forståelsen af provinsens industrialisering, dens dynamik, og dens former. Den valgte form er ikke den eneste mulige, men den vil med fordel kunne anvendes også andre steder. Dog bør det overvejes, om ikke en afkorting af den behandlede periode, alternativt en mere syntetiserende fremstilling, ville befordre et bedre overblik over den industrielle udvikling.

Holger Munchaus Petersens to ud af tre planlagte bøger om dampskibenes udvikling frem til 1870, *Planmæssig ankomst* og *Lokalt initiativ*, kunne have udfyldt et af hullerne i forståelsen af Danmarks industrialisering, nemlig det hul, der vedrører industrialiseringens sammenhæng med handel og skibsfart. Videre kunne bøgerne, hvis landbruget også var inddraget, have diskuteret det industrialiseringspotentiale, der fandtes i tilknytning til alle lidt større havnebyer. Bøgerne er imidlertid rettet snævert mod udviklingen af dampskibene, den anvendte teknologi og dampskibenes konkurrence med andre transportformer, hvad enten det drejer sig om transport af passagerer eller af gods. Inden for denne ramme får vi næsten alt at vide om dampskibene i de danske farvande, og alle oplysninger om sociale, økonomiske og tekniske forhold og ændringer er stort set udelukkende relateret hertil. Bøgerne udfylder således uden tvivl et andet hul i vor viden om sidste århundredes erhvervsmæssige forhold.

Begge bøger er udelukkende beskrivende og meget detaljerede omkring navngivne redere og dampskibe. Indholdsfortegnelserne giver en nøgle til mere selektiv læsning, men alligevel forekommer bøgerne mig at være for detaljerede. Udviklingen fremstår næsten så flimrende, at bøgernes to hovedbudskaber forsvinder, nemlig at dampskibene på længere sigt ændrede søtransporten radikalt ved meget langt at frigøre den fra de skiftende vinde, og at dampskibenes fremkomst og fremvækst i stor udstrækning foregik uden for hovedstaden i de mange mindre og store havne. En form for sammenfatning og en perspektivering i forhold til den øvrige erhvervsudvikling i den samme periode ville øge bøgernes værdi betydeligt. Forhåbentlig vil seriens tredje bind kunne råde bod på denne mangel.

Niels Chr. Sidenius